

HAGYOMÁNY, NYELV ÉS NYELVMŰVELÉS

HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET

Előadásomban, a címben megadott fogalmak alapján a nyelvművelés körüli viták két csomópontját kívánom megragadni, azokat, amelyek véleményem szerint megke-rülhetetlenek a téma tárgyalásakor: ezek pedig az értékelés és a hagyomány kérdéskö-rei.

A kettő szorosan összefügg egymással, tudniillik az értékelés mindig valamilyen hagyományhoz való viszonyítást jelent (valamit valamilyen értékűnek tekinteni, meg-ítélni, elismerni vagy elvetni valamihez képest lehet), mostani eszmefuttatásomban azonban technikailag kénytelen vagyok szétválasztani, elkülöníteni a két kérdést, ki-emelve még egyszer szoros összetartozásukat.

Előljáróban szeretném leszögezni, hogy a nyelvműveléssel kapcsolatos nézőpon-tom a nyelvész nézőpontja, nyelvműveléssel régóta foglalkozó nyelvészé, kérdéseimet a mai nyelvtudomány kérdésfeltevései, szempontjai határozzák meg.

Bár a nyelvművelést magam is a nyelvtudománynál jóval szélesebb körű tevé-kenységnek tartom – beleérttem a mindennapi, az amatőr, az értelmiségi, az írói, a pub-licisztikai, az ismeretterjesztő vonulatokat is, sőt végső soron az anyanyelvi nevelés és a nyelvi kultúra, benne az irodalom egészét –, most azonban a *nyelvművelés* szót szak-tudományos értelemben használom, és az anyanyelvvel való tudatos törődés folyama-tának nyelvtudományi megközelítését, kontrollját értem rajta.

Ismertek a nyelvművelésnek más meghatározásai is, például: „Az anyanyelvi mű-veltség terjesztése. A nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesülését segítő szervezett tevékenység” (ÉKsz.), a Nyelvművelő kézikönyv meghatározása (NyKk. II. 349), de ezekre most nem térek ki részletesebben. Az általam említett szak-tudományos nyelvművelést szokás akadémiai nyelvművelésnek is nevezni, az *akadé-miai*-val a szó ’intézményesített’ jelentéskörére szeretnék utalni, arra a lehetőségre, háttérre, intézményi keretre, amely tudományos alapot és folyamatos kontrollt teremt az értő nyelvművelői tevékenység folytatására. Az ’akadémiai’ tehát szervezeti köz-pontosításra vonatkozik szóhasználatomban, a szaktudományos nyelvművelésbe termé-szetesen beleérttem az egyetemek, főiskolák, egyéb tudományos műhelyek országghatá-rokon átívelő, újabban szerencsére egyre markánsabban megnyilvánuló nyelvésztevé-kenységet.

Gondolatmenetemben tehát a nyelvtudomány felől közelíték a nyelvművelés egyik legfontosabb kérdéskörére és részben gyakorlatára – az objektivitás szándékával. Mindaz, amiről szólok, a személyes érintettség okán természetesen érzelmi kérdés is számomra, de az emocionális elemeket egy másik alkalom, egy asztali beszélgetés témájának tartom. Azt viszont, hogy nézőpontom nem a kívülállóé, hogy látószögem nemcsak fókuszálja, hanem éppen ezáltal konstituálja is, azaz létrehozza és újra is te-

remti mindazt, amit áttekint, nem tagadom, sőt mi több, a később tárgyalandó hagyomány, hagyományozódás természetének, mondhatni triviális igazságának tartom.

Hadd emlékeztessenek Gadamer gyakorta idézett szavaira (1984: 261; idézi Szegedy-Maszák Mihály is a hagyományok időszerűségét tárgyaló tanulmányában – Szegedy-Maszák 1999: 31): „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz föl, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket”.

Efféle nyitottsággal közelítem a nyelvművelés régi-új kérdéseit.

Az értékelés problematikája

Köztudomású, mégis mivel ezt a tényt veszem előadásom kiindulási alapjául, meg kell említenem, hogy a nyelvtudomány a 20. században erősen a deskriptió irányába mozdult el. Szempontomból azt jelenti ez, hogy a nyelvtudomány vizsgálódási anyagát, a nyelvet, a nyelv működésének különböző aspektusait igyekezett a természettudományok mintájára olyan jelenségsorozatként írni le, amelyben nincs értékmozzanat. A jelenség nyilvánvalóan objektív valóság, nem jó vagy nem rossz, nem szép vagy nem csúnya, nem egészséges vagy nem beteg; önmagában véve semleges; a tudósnak csupán rögzítenie kell, más teendője vele valóban nincs is. Az elmúlt század nyelvtudományának története persze ennél jóval összetettebb, amint ezt a folyamatot a legújabb nyelvtudomány-történeti és nyelvfilozófiai írások egyre árnyaltabban be is mutatják. Ezekre most nem térek ki.

Azt gondolom, hogy az a felfogás, amely a fentebb említett szemlélet, mármint a deskriptív jelleg mögött rejlik, az a paradigmarendszer, sőt paradigmarendszerek, azok a módszerek, amelyek mindebből következtek, sok új lehetőséget nyitottak meg a nyelvtudomány előtt: objektívabbá tették és bizonyos értelemben demokratikusabbá is (demokratikusabbá a nyelvhasználók szempontjából). Ez az igazság objektívnak tűnik a leíró, illetve az elméleti nyelvészet felől közelítve, gondolom én, a nem elméleti nyelvész. Igazságnak tűnik ez az objektivitás, például a szociolingvisztika versus társasnyelvészet szempontjából is, amely nagy számú beszélővel elvégzett felmérésekkel bemutatja a nyelvi változókat, attitűdvizsgálatokat végez, vagy felhívja a figyelmet aktuális nyelvi-jogi és nyelvpolitikai kérdésekre és így tovább.

De kissé más az igazság a nálunk hagyományosan nyelvművelésnek nevezett, részben alkalmazott nyelvészeti diszciplína felől nézve! Közismert, hogy ez a terület az utóbbi időben viták kereszttüzébe került, a viták pedig természetük szerint az eltérésekre, a szembeállításra helyezik a hangsúlyt. A teljesség igénye nélkül utalok itt Sándor Klára írásaira (pl. Sándor 2001), amelyekben a társas nyelvészeten alapuló nyelvtervezés képviselőjeként szemben áll a hagyományos nyelvműveléssel; Lanstyák István hasonló felfogású koncepciójára a szlovákiai nyelvtervezéssel kapcsolatban (Lanstyák–Szabó Mihály 2002); a nyelvművelő szakirodalomból pedig például Zimányi Árpád (2002), Eöry Vilma (2002) írásaira, további, a vitakérdéseket is érintő tanulmányokra (Békési 2002, Heltainé 2002, Kiss 2002, Sebestyén 2002); valamint Kenesei István: Hányféle igazság van? című, Magyar Nyelv-beli tanulmányának ide vonatkozó gondolatataira (Kenesei 2002); a korábbi, ezúttal 2000 előtti szakirodalomból pedig összefoglalóan a Nyelvművelés vagy nyelvárulás? című kötet anyagára (Kontara–Saly szerk. 1998).

Figyelve ezt a folyamatot, azt is gondolhatjuk, remélhetjük, hogy a nyelvművelés korábbi értékei, a tevékenység mögötti nyelvtudományi elvek és módszerek is egyre

jobban megismerhetővé válnak, bekerülnek a szélesebb nyelvtudományi diskurzusba, és ezzel újabb értékelési lehetőséget teremtenek meg. Elsősorban a beszélt nyelvvel foglalkozó, leíró nyelvészeti részdiszciplína tárgyköreire gondolok, bár a nyelvművelés ennél is szélesebb körű szintézisre tarthat igényt.

De térjünk vissza az értékelés kérdéséhez! Köztudomású, hogy a mai társadalom „nyelvtudatosabb” tagjai folyamatosan tanácsokat, szolgáltatásokat kérnek, várnak, sőt megrendelnek, úgy mint munkavállalók, úgy mint egyszerűen magyarul beszélők, úgy mint adófizető állampolgárok. Konkrét kérdéseikre konkrét, vagy-vagyos válaszokat várnak, egyre többen ma is. Ez a tény már önmagában is elegendő indok lehet a tanácsadással, a folyamatos mérlegeléssel együtt járó értékelés szükségessége mellett.

Ezen túlmenően a továbbiakban olyan alapvető kommunikációs mozzanatokra kívánom ráirányítani a figyelmet, amelyek még inkább magukkal vonják, szinte involválják az értékelést a nyelvész, pontosabban a nyelvművelő nyelvész számára.

Miért nem lehet megállnia a nyelvművelőnek csupán a jelenségek leírásánál, rögzítésénél (ami nagyrészt nem is az ő dolga), miért kell a nyelvi jelenségek, az érvényes nyelvi változók értékelésére is vállalkoznia és valójában mit is jelent az értékelés? – tulajdonképpen ez a kérdés, ezek a kérdések.

Megválaszolásukkor először kénytelen vagyok néhány szót szólni arról, mit is jelent számomra a nyelv, az élő, a működő nyelv, tehát a nyelvhasználat, vagyis a beszéd mint folytonos értékelő tevékenység és mint hagyomány (mert ennek tekintem, ebből indulok ki).

Még ha vázlatosan is, de utalni kívánok itt arra a nyelvfilozófiai, nyelvbölcseleti gondolatkörre, amely megközelítésem mögött meghúzódik, és amelynek alapján mondhatom, hogy a nyelvhasználat hagyomány, és mint ilyen, folytonos értékelő tevékenység. Ez a gondolatkör újabban a tudományfilozófiában több területen is előtérbe került, a nyelvtudományban különösképpen, és a nyelv úgynevezett nem-privát koncepciójában ragadható meg, legmarkánsabban Wittgenstein nyelvbölcseleti gondolataiban.

Utalva Neumer Katalin (1989, 1991) és Nyíri J. Kristóf (1983, 1994) idevonatkozó korábbi írásaira, Békés Vera tudományfilozófus *A hiányzó paradigma* című könyve alapján (Békés 1997) emelem most ki a kérdéskör néhány mozzanatát, illetve foglalom össze a számomra az értékelés szempontjához releváns gondolatmenetet.

Innen, tehát Békés Vera könyvéből (i. m. 27–30) idézek az alábbiakban: „A nyelvfilozófiában Ludwig Wittgenstein nyomán különbséget teszünk a nyelv úgynevezett privát és nem-privát koncepciója között. Wittgenstein »második korszakában« központi hangsúlyt kap az a gondolat, hogy abszurd eredményre vezet fenntartani a közös nyelvtől független, belső, valamiféle privát nyelv létezésének (Descartes filozófiájához kapcsolt) tételét ... Wittgenstein megmutat egy alternatív, nem-privát nyelvkoncepciót is, amit nagyon röviden talán úgy lehet összefoglalni, hogy szavaink nem valamiféle saját, belső, másokkal (eredeti igaz mivoltukban) közölhetetlen élményekre, tapasztalatokra stb. vonatkoznak; vagyis a közös nyelv nem pusztán jó vagy rossz eszköze a másokkal való érintkezésnek. (Mint tudjuk, ez Descartes óta az ismeretelméleti vagy módszertani individualizmus alapján álló empirista és racionalista nyelvelméletek közös előfeltevése.) A szavak *jelentése* – a nem-privát koncepció álláspontján – tehát

közvetlenül *nem* valamely általunk megnevezett, illetve megnevezni kívánt külső vagy belső entitásra vonatkozik. A jelentés itt az a grammatikailag szabályozott *mód* lesz, ahogyan a közösség e nyelvjátékok szövedékeként felfogott nyelv szavait *használhatja*. A helyes használatban való jártasságra pedig jobbára nem-tudatosan, sőt általában hallgatólágos úton-módon teszünk szert. A szójelentés-használat tehát bonyolult szabálykövetési tevékenység, s mint ilyen, mélyen beleágyazott az őt fenntartó közösség létezmódjába, életformájába” (Békés 1997: 28–9).

Folytatom még a szerző összefoglalását, továbbra is szó szerint idézve, és kiemelését is megtartva: „A nyelv privát (kartéziánus) felfogásában nincs értelme episztemológiai (ismeretelméleti) különbséget tenni az anyanyelv, illetve bármely később tanult idegennyelv között – elsajátításának, használatának módja, a világlátásban betöltött szerepe, a tapasztalat szervezésének stb. tekintetében. E felfogás szerint ugyanis az egyénben megszülető, közvetítés nélkül adott, s természeténél fogva eleve individuális, privát gondolatokat, érzéseket – ahhoz, hogy másokkal közölhetővé tegyük – először le kell fordítanunk a közös nyelvre, (anyanyelvünkre) is. A másokkal közös nyelv éppen ezért az igazán saját (közvetítetlen) gondolatokhoz képest másodlagos (közvetítés eredményeként létrejövő), végső soron mechanikus természetű, eszköz” (Békés 1997: 29).

Az eddigieket azért idéztem viszonylag terjedelmesen, hogy kiemelhessem a nem-privát nyelvszemlélet fontosságát, ugyancsak Békés Vera összefoglalásában, folytatva az előbbi helyről való idézést: „Wittgenstein nem-privát koncepciója szerint ezzel szemben *nem* az individuális gondolkodás az, ami bennünk közvetlenül (közvetítés nélkül) adott ... Valójában ez a közvetítés nélküli adottság annak jellemzője, ahogyan anyanyelvünket tanuljuk és használjuk. Ezt ugyanis, szemben a későbbiekben tanult többi nyelvvel, *reflexió nélkül*, cselekvések sorába ágyazva szűkebb közösségünkől »élő állapotban« sajátítjuk el, és normális körülmények között szintén mindenféle reflexió nélkül magától értetődően alkalmazzuk” (Békés 1997: 29–30).

Az ide vonatkozó wittgensteini gondolatkör a nyelv nem-privát koncepciójáról számomra legalábbis új módon láttatja a közösségi nyelvi hagyományozódást, a nyelvhasználat, azaz a megszólaló felőli folyamatos választó, értékelő tevékenységet és az ezzel kapcsolatos értékelő attitűdöt.

Ahogy a magyar nyelvművelés története eddig is sejtette, és az újabb kutatások nyomán egyre jobban kirajzolódik (vö. pl. Csetri 1990; Békés 1997: 50–75), ennek a nyelvfelfogásnak megvoltak a korábbi tudománytörténeti előzményei: nevezetesen a 18. sz. végén rendkívüli szerepet betöltött göttingai egyetem szellemiségében, majd például Wilhelm Humboldt nyelvfelfogásában, amely erőteljesen hatott a korabeli magyar nyelvújításra, és búvópatakszerűen él az úgynevezett írói nyelvművelésben, részben a közgondolkodásban is, mind a mai napig. Eszerint a nyelv energia, történeti aspektusban pedig egy közösség emlékezete.

A nyelvhasználat mint folytonos értékelő tevékenység

Azzal, hogy ráirányítottam a figyelmet erre az úgynevezett nem-privát nyelvkonceptióra, természetesen nem kívánom tagadni a nyelv eszköz avagy rendszer voltát sem, hiszen egyik megközelítés sem kizárólagos. A működő, élő nyelv – egyfelől mint a szavakat alkotó beszédhangokból álló jelrendszer eszköz is, másfelől mint a társa-

dalmi érintkezés formája – energia is, egyéneket és nyelvközösségeket működtető energia.

Minden nyelvhasználó minden nyelvi megnyilatkozásával ehhez viszonyul, leghalványosabban is értékeli. Önkéntelenül és természetes gesztussal értékeli a beszédhelyzetet, a kommunikációs színteret, amelyben meg kell szólalnia; értékeli a rendelkezésére álló nyelvi lehetőségeket, és értékeli saját mondanivalóját. Megszólalását e hármas viszonyítás, ez a háromirányú értékelés közvetlenül megelőzi, és közvetlenül befolyásolja.

A kérdés az, hogy mire támaszkodik bármely beszélő, bármely megszólaló, amikor ezt az értékelést elvégzi. E tekintetben feltétlenül meg kell különböztetni ösztönös és tudatos nyelvhasználókat.

Az ösztönös nyelvhasználók számára a beszédhelyzet értékelésében adva van egy nem tudatosított és mégis jól ismert szokásrendszer, amelyet birtokolva, megfigyelve, eltanulva a beszélő az általa látott, tapasztalt élethelyzetekhez igazítja megszólalásának módját. Egyszerű példákat említve: másképp szólal meg az ösztönös nyelvhasználó is, ha mondjuk testvérét akarja moziba hívni, és másképp, ha barátnőjét. Másképp, ha mondjuk főnökével kell közölnie, hogy szabadságra szeretne menni, másképp ha ezt a tervét egyik kollégájával osztja meg. Tehát az ösztönös beszélő számára is adott egy nyelvi szokásrendszer, amelyben a legkülönbözőbb élethelyzetekben mondanivalója kialakítását értékelő tevékenységgel viszonyítja a beszéd pragmatikus feltételeihez és az azokhoz kapcsolódó nyelvhasználati szokásokhoz. E szokásrendszerben a nyelvi ismeretek feltevésekkel, előítéletekkel, más mentális kategóriákkal együtt hatnak, és együtt határozzák meg az ösztönös beszélő nyelvi teljesítményét.

Természetesen minden megszólaló és így minden beszédhelyzet a nyelvi megelőzöttség állapotában létezik (vö. a wittgensteini közvetítés nélküli adottság fogalmát). Azaz sokan sokféleképpen nyilvánultak már meg előtte azonos vagy nagyon hasonló beszédhelyzetben, ő és minden nyelvhasználó már igen sok, többé-kevésbé hasonló helyzetet ért meg. A kommunikáció során a beszéd gyakorlata alapján kialakultak bizonyos nyelvi eszközök, amelyek egy-egy helyzetben eredményesnek, alkalmazhatónak bizonyultak. A sikeres vagy kevésbé sikeres kommunikációk sora minden anyanyelvi beszélőben kialakít bizonyos nyelvérzékletet. A nyelvérzéklet mindig a konkrét beszédhelyzet kommunikációs nyelvi hagyományait értékeli a megszólalás előtt, és ezzel nagyon lényegesen alakítja a megszólalás minőségét.

Még a legösztönösebb nyelvhasználó számára sem csupán egyetlen nyelvi lehetőség van egy-egy kommunikációs helyzetben. A nyelvhasználónak mindig választania kell a lehetőségek közül. A választás személyes szabadsága a személynek. Választhatja az adott helyzetben a kommunikáció szempontjából a legmegfelelőbbet meg a legkevésbé megfelelőt is. Választását nyelvismeretének, nyelvi kompetenciájának mélységén kívül e tekintetben nyilván pillanatnyi fizikai, idegi, emocionális, akarati állapota határozza meg. Azaz nyelvi teljesítményét a nyelvi lehetőségek, a nyelvi változók közti választás értékelő gesztusai alakítják ki: mit vet el, mit fogad el, mit használ fel a rendelkezésére álló hagyományból. Az ösztönös nyelvhasználó tehát eleve értékeli a beszédhelyzetet, értékeli a mondanivalója kifejezésére adott nyelvi lehetőségeket, és ezekből pillanatnyi állapota szerint választ, válogat.

Ezeket az értékelő mozzanatok a nyelvhasználó, miként minden beszélő csakis egy bizonyos hagyomány alapján tudja elvégezni. Ez a hagyomány jelent számára bizonyos nyelvi ismereteket, jelent bizonyos mentális, közösségi szokásrendszert, kialakult ösztönös nyelvérzéklet és kialakult ösztönös nyelvi kompetenciát, megélt, illetve eltanult nyelvismeretet. Értékelni ehhez képest tud. Hagyományon itt „közösségben tovább élő (tudatosan ápol) szokás, ízlés, felfogás, illetve szellemi örökség” (ÉKsz.) jelentésnek megfelelően a nyelvi örökséget értjük. Azt a hagyományt, amelyben ösztönösen lehet benne állni, benne lenni, lehet tudatosan felismerni, elfogadni, élni vele, továbbfejleszteni vagy elvetni – tág értelemben használja a társadalomtudomány. Mást jelent természetesen történelmi, mást művelődéstörténeti, mást irodalomtörténeti, -elméleti szempontból.

A nyelv ebben a fajta hagyományban tág értelemben véve azonos egy „elképzelt közösség” történeti emlékezetével, hiedelemrendszerével, világszemléletével, azaz a szóbeliségben és az írásbeliségben hagyományozódott szövegségével, nyelviségével. (Az „elképzelt közösség” terminus a társadalomtudományban az olyan közösséget jelenti, amelynek tagjai nem ismerik egymást, de meg vannak győződve arról, hogy összetartoznak.) A nyelvi tudatban elképzelt közösség gyakran erős átfedésben lehet a nemzet fogalmával, amennyiben a nemzetnek is egyik fogalmi jegye lehet a közös szövegekben hagyományozódó és kanonizált nyelvi hagyomány. Nem szabad azonban ezzel leszűkíteni a nemzet fogalmát, hiszen annak nemcsak a nyelvi hagyomány, hanem más hagyományrétegek is konstituáló elemei, ráadásul a beleolvadó nyelvi hagyomány gyakran nem is csak egy nyelvhez tapad, hanem több nyelvi változatban létezik, máskor egy nyelv hagyománya tartozik különböző nemzeti hagyományokhoz egyszerre.

Itt jegyzem meg, hogy a hagyomány kérdéskörének társadalomtudományi kutatása éppen a legújabb időkben vett új lendületet. A kulturális antropológia, a mentalitástörténet, a művészettörténet, a történettudomány, az irodalomtudomány egyaránt foglalkozik vele. (Vö. MTA Közgyűlési előadások, 1999–2000 [Glatz szerk. 2001], benne főként szűkebb területünket érintően Szegedy-Maszák Mihály: A Nemzeti hagyományok időszerűsége [Szegedy-Maszák 1999], Kiss Jenő: Hagyomány, nyelv és közösség [Kiss 1999], továbbá Nyíri J. Kristóf: Globalizáció és lokalizáció című írását [Nyíri 2001].)

Visszatérve még az ösztönös nyelvhasználót jellemző fenti gondolatmenetünkhöz, az említett értékelés a beszélés során folytonos viszonyulást jelent, amelyben tehát nagyon lényeges mozzanat mindaz, ami a közös emlékezet fenntartására irányul. Ebben a folyamatban a nyelvi teljesítmény nem pusztán egyéni tehetség dolga, hanem hagyományozódás kérdése is. Többek között ezért gondolom azt, hogy a nyelv funkcionálása, a nyelvhasználat, a sikeres, telített kommunikáció (vagy a sikertelen) nem létezik folytonos nyelvi értékelés és nyelvi hagyományok nélkül. A nyelvi hagyományok tehát komolyan veendő, ráirányítják a figyelmünket arra, hogy a nyelv művelésnek és a nyelvtervezésnek az eddigieknél jobban kell számolnia a nyelvhasználatra közvetlenül vagy közvetetten hatást gyakorló hagyományokkal, nyelven kívüli beszélői beidegződésekkel, attitűdökkel, mentális kérdésekkel, történeti perspektívában és aktualitásában is. (A nyelvi hagyományok természetével részletesebben Kiss Jenő foglalkozik fentebb említett írásában.) Gondolatmenetem alapján mondom, hogy az általam tárgyalt beszélői hagyomány az egyetemes nyelvi hagyományok körébe tartozik: vagyis a nyelvhasználó

értékelő-viszonyító kommunikációs stratégiája az anyanyelv átörökítésére vonatkozóan a közvetlen személyes viszonyok és a szemtől szembeni kommunikáció természetes eleme, egyetemes hagyománya, amelynek megvannak a specifikus, azaz egyes nyelv-közösségre jellemző elemei is.

Láttuk tehát, hogy a nyelvhasználó minden kommunikációs szituációban választ a nyelvi lehetőségek között, ezt pedig állandó értékelő gesztusai, mondhatnám reflexei teszik lehetővé, és alakítják ki beszédének alapvető nyelvi és stílusjegyeit. Ezért mondom tehát, hogy a kommunikáció, azaz a nyelvi eszköztár funkcionálása nem létezik értékelés és hagyományok nélkül.

Lényegében ugyanezeket a műveleteket végzik el a tudatos nyelvhasználók is, csak számukra nemcsak hogy eleve adottak a nyelvszokás hagyományai, hanem különböző szabálművek, préceptumgyűjtemények, előírásrendszerek bizonyos nyelvi megnyilvánulási, viselkedési formákat javasolnak a számukra, másokat kárhóztatnak, elvetnek (alakváltozatok, stilisztikai variánsok stb). A nyelvtudatos nyelvhasználók nyelvérzéküket, kompetenciájukat hosszú tanulási folyamatban csiszolták, csiszolják. Ezért az a nyelvi hagyomány, amelyre támaszkodhatnak az egyes beszédsszituációkban elvégzett értékelő tevékenységben sokkal szélesebb körű, sokkal összetettebb: beletartozik a mindennapi nyelven kívül az irodalmi nyelv, különböző szakmai ismeretek és az azokhoz kapcsolódó nyelvi eszközök, azaz a megszólaló teljes nyelvi kultúráltsága. A stilisztikai formák választásában pedig – amíg az ösztönös nyelvhasználó feltehetően főként érzelmileg motivált – a tudatos nyelvhasználóban erős a racionális és az ízlésbeli motiváltság. A nyelvi teljesítmény skálája pedig műveltségétől függően lehet széles vagy szűkös. A tudatos nyelvhasználónak is joga van – ezzel tisztában is van – az adott kommunikációs helyzetben bármit választania. Jogában áll, megvan a lehetősége rá, szabad neki adott esetben a legmegfelelőbbet is választani (a kommunikáció eredményessége és hatása szempontjából a legmegfelelőbbet), de dönthet (akár szándékosan is) másképp. Értékelési folyamatot végez. A kérdés már „csak” az, hogy kiderül-e számára, hogy az adott szituációban, az adott közegben milyennek bizonyult saját választása, éppen aktuális döntése, milyennek bizonyult nyelvi teljesítménye. A racionális válasz egyértelműen kiderül érvényesüléséből, mert nyelvi teljesítménye alapján érvényesül, avagy nem.

Elméletileg itt meg is lehetne állni! De hát éppen ez a mai legaktuálisabb nyelvi kérdés: az összefüggés versenyképes teljesítmény és nyelvi, anyanyelvi gondolkodás között jobban látszik, mint eddig bármikor; más szóval állíthatjuk, hogy nincs versenyképes anyanyelvi gondolkodás magas teljesítőképességű anyanyelv nélkül. Vagyis hogy az elkerülhetetlen társadalmi modernizációnak nyelvi (itt és most anyanyelvi) feltételei is vannak (vö. Kiss 1999: 68). Ugyanez foglalkoztatja a globalizáció és lokalizáció nyelvi összefüggéseit vizsgálva Nyíri Kristóf filozófust is, aki így összegzi a kérdéskört: „Az információs társadalom viszonyai között a versenyképes munkaerő legalább kétnyelvű: beszélni, s írni-olvasni tudja a globális angolt, miközben – szóban és írásban, vagy esetleg csak szóban – használja anyanyelvét. Ez az anyanyelv lehet valamilyen irodalmi vagy nem irodalmi angol vagy más területi nyelv irodalmi vagy nem irodalmi szinten. Még a fejlett világ egyik-másik nyelve esetében is elképzelhető, hogy az angol befolyásának következményeképpen az irodalmi szintről tájnyelvi szintre süllyed, illetve irodalmi alakjában muzealizálódik. Másrészt az olyan személy, aki

gazdag és eleven anyanyelvi kultúrában nőtt fel, s a globális angolt második munkanyelvként beszéli, inkább képes lesz bizonyos eltérő gondolati szempontok észlelésére és összevetésére, mint az, aki egysíkúbb és egyoldalúbb nyelvi környezetben szocializálódott” (Nyíri 2001: 396; továbbá a témakörrel Pusztai 2001).

Ebben az értelemben igaz, hogy önnön nyelvi örökségünk megőrzése a személyes kritikus ítélőképesség és az egyéni öntudat fenntartásának is eszköze. Tudjuk, hogy az anyanyelv az egyén számára a napi érintkezés, a napi információszerzés, az értelmi-érzelmi-akaratú élet teljes körű megélésének a lehetősége. Vagyis az anyanyelv a kisebb és nagyobb nyelvi közösségekben élő polgár versenyképességének kérdése is.

Megállhat-e tehát a tudomány, a nyelvtudomány, a nyelvtudományra épülő nyelvművelés, anyanyelvi nevelés ott, hogy minden nyelvhasználónak személyes szabadságában áll kommunikációja során bárhogya is döntenie, bárhogyan értékelnie egyetemes és specifikus nyelvi hagyományrendszerében? A kérdést persze szándékosan sarkítva fogalmazom meg.

A nyelvtudomány egyes diszciplínái itt joggal megállnak: leírják, kodifikálják a nyelvhasználatot, jelentős eredményeket mutatnak föl, grammatikákat, szótárakat, teaurusokat, korpuszokat, illetve más jellegű alapkutatásokat végeznek.

A nyelvművelés szerepe

Ha a nyelvhasználat egyetlen szintje sem működik értékelés nélkül és a nyelvi hagyomány ösztönös vagy tudatos működtetése, ezáltal újratemtése nélkül, akkor természetesnek tartom, hogy ezekkel a kérdésekkel a nyelvtudomány valamelyik ágának is foglalkoznia kell.

A magam részéről a nyelvművelés feladatának mindig is azt tartottam és tartom – és ez a nyelvművelés történetének ismeretében állítható is –, hogy ez a tudományterület folytonosan tudatosította azt a nyelvi hagyományt, amelyet nyelvi, kulturális és bizony sokszor politikai szempontból is érvényesnek ismert el az adott kor szofokráciája, benne maga a nyelvművelés is, és igyekezett rögzíteni azokat az eljárásokat, szabályokat, amelyek alapján az újabb nyelvi jelenségek, egy-egy kommunikációs mozzanat, egy-egy nyelvi változó ezen hagyományhoz viszonyítva értékelhetőek.

E tevékenysége során a nyelvművelés maga is létrehozott egy önálló hagyományt, a nyelvvel való tudatos törődés alapvetően értelmiségi (szaktudományos, írói, tanári) hagyományát, az anyanyelvre való folytonos reflektálás hagyományát, amely persze már a *nyelvművelés* terminus megjelenése előtt is létezett, működött és hatott.

Ez a hagyomány nagyon összetett, alapvetően két nagy történeti szakaszra osztható: (1) a nyelvi standardizáció kialakulását segítő és a (2) a nyelvi standardizáció fenntartását segítő szakaszokra. A történeti részletekről vö. Fábián Pál: *Nyelvművelésünk évszázadai* (Fábián 1984), illetőleg Sándor 2001; 2003).

Kettős meghatározottságából, valamint hosszan tartó tevékenységéből adódóan a nyelvművelés – amely csak történetének második szakaszában kapcsolódik össze a nyelvtudománnyal, mivel a nyelvtudomány maga is csak akkor jött létre – tengernyi észrevételt tett a nyelvről és a nyelvhasználatról, valamint, mint már említettem, maga is létrehozott egy önálló hagyományt. Ennek során értékelt, legfontosabb eleme e hagyománynak az, hogy a nyelvi helyesség vagy helytelenség kérdéskörét ehhez a kialakult hagyományhoz mérte. Ezzel természetesen az általa folyamatosan preferált hagyományt és az ennek birtokában lévő rétegeket sok tekintetben igen kedvező hely-

zetbe juttatta. E hagyományban létrejött egy napjainkig is élő intézményrendszer, létrejött egy változó létszámú, de még létező szakembergárda, kialakult egy bizonyos fajta iskolai és közéleti nyelvművelői gyakorlat, ismeretterjesztő tevékenység stb.

Amíg a társadalomban a tudomány, a nemzeti kultúra szerepének kérdéseiben létezett bizonyos fajta, bár konkrétan teljes egészében sohasem rögzített, ki nem fejtett konszenzus, addig a társadalom és a tudomány is érvényesnek ismerte el a nyelvművelés hagyományait. A megkérdőjelezésnek aktualizálható politikai, és tudománypolitikai okai is nyilván vannak, föl is kell tárni őket, de fontosabbnak tartom kiemelni a magyar nyelvművelésnek azt a nyelvre és a nyelvközösségre irányuló funkcióját, amiért létrejött és amiért hathatott évszázadokon át: mégpedig a nyelvközösségi önazonosító funkció megőrzését, amely az európai történelemben általában másutt is így alakult, és kiterjedt a kisebb-nagyobb közösségektől a nagyobb nyelvközösségekig, akár a nemzetekig. A nyelvművelő tudósoknak, szótáríróknak, grammatikusoknak, nyelvújítóknak, részben a mai nyelvészeknek, nyelvművelőknek egyik alapjuk, elméleti háttérük kimondva vagy kimondatlanul ez volt, tevékenységük erre irányult, ebből fakadt, ezt szolgálta mindmáig: saját nyelvük azonosító funkciójának megőrzését és erősítését. Emellett természetesen az a gondolatkör, hogy egy adott nyelv mint a nyelvet beszélő közösség műveltségének, hagyományának tára folyamatos figyelmet kíván, szintén részét képezte a fenti hagyománynak, ennek őrzése, átörökítése szintén fontos feladat volt.

Az eddigi konszenzus erre épült, erre irányult. Azt nem állíthatom, hogy koronként ebbe nem vegyültek más, olykor káros elemek is, de nem látni ezt a tudatos folyamatot, mint a nyelvi hagyományozódás és újítások sorát, e történeti szakasz bonyolult láncolatának értékeit, vagy mindezt tudatosan elvetni – nem biztos, hogy jól szolgálja a mai nyelvhasználók érdekeit vagy akár a valódi tudományos diskurzust.

Folytatásra érdemes-e hát ez a hagyomány? Lehet-e ebben újfajta konszenzus? Én azt gondolom, remélem, igen. A vita a konszenzusteremtés egyik állomása lehet, mert abban, hogy az anyanyelvi gondolkodás nyelvi feltételeit immár egyre tudatosabban tovább hagyományozzuk, abban, gondolom, egyetértés van.

Mi következik mindebből a nyelvművelésre nézve?

Gondolatmenetemből, úgy vélem, több megállapítás következik a nyelvművelésre nézve.

Az első: a nyelvművelés szempontjából nem tekinthető a nyelv csupán értékmozzanatok nélkül leírható jelenségsornak, szabályrendszernek vagy szabálytalanságok sorának. A nyelvművelés feladata a beszédű, a nyelvhasználatbeli megnyilvánulásoktól elválaszthatatlan nyelvi értékelés tudatosítása, rendszerezése. Ez par excellence tudományos feladat, és csak tudományos módszerekkel, tudományos paradigmákat alkotva oldható meg. E tudatosítás és rendszerezés (szótárak, grammatikák, újabb nyelvi korpuszok felhasználásával) a nyelvhasználók számára nyújtott tanácsadás, illetve más vonatkozásban nyelvi tervezés. A tanácsadás értékelés is, mert a tanácsadónak konkrétan állást kell foglalnia legtöbbször a helyes-nem helyes kérdéskörben. Az értékelést a nyelvművelő a nyelvi hagyományhoz viszonyítva körütekintően, a lehetőségeket elemezve végzi el. Ugyanúgy, mint ahogy a nyelvhasználat is folytonos viszonyítások sorozatában alakult ki, amint ezt feljebb bemutatam.

Fontos azonban tudatosítani – éppen a legutóbbi időszakban a nyelvművelést ért jogos bírálatok alapján, amelyek a nyelvtudomány érvényes újabb eredményeire épülnek, például a kétnyelvűség vagy a tájnyelvi norma kérdéseiben – hogy az értékelésnek nincsenek, nem lehetnek morális mozzanatai. Hogy a helyes nyelvi formák nem jót, a helytelenek meg nem rosszat jelentenek, hanem a nyelvi hagyományba illeszthetőt vagy a hagyománytól olyan mértékben eltérőt, amely sérti az értékelés megszokott valamelyik elemét: a nyelvszokást, a nyelvérzékét vagy a nyelvi kompetenciát, illetve nagyon gyakran valamely nem nyelvi, hanem mentális közösségi, társadalmi elvárás. Hogy csak az adott szituációban helytelen az, amikor a beszélő megsérti az ott elvárható kódot, ott és akkor helytelenül beszél, mondjuk a sztenderdhez viszonyítva, vagy másutt éppen a tájnyelvi kódhoz képest használ helytelen kódot (ez utóbbi is normasértés, még akkor is, ha a tájnyelvben beszélők normarendszere nincs olyan erősen megjelenítve, mint a köznyelvi norma). A kérdés tehát az, hogy milyen elváráshoz képest lesz valami helytelen nyelvi vagy stilisztikailag, illetve, hogy felismeri-e a beszélő és/vagy partnere az esetleges szándékos helytelenséget vagy sem.

Másodszor: az értékelés nyelvi vonatkozása nem filozófiai érték kategóriát jelent. A nyelvművelő nem azt mondja ki, hogy egy nyelvi jelenség önmagában értéket vagy értéktelenséget jelent, nem azt, hogy a jelenség előreviszi-e a nyelv fejlődését vagy hátráltatja azt, hiszen a fejlődés önmagában is kérdéses fogalom, hanem ismét csupán a nyelvi hagyomány és a kommunikáció sikeressége, telítettsége szempontjából ítél: főként aszerint, hogy milyen viszonyban áll az adott jelenség, az adott nyelvi változó az eddigiekben kialakult hagyományokkal.

Harmadszor: következik számomra egy másfajta meghatározás a nyelvművelés lényegét illetően: a nyelvművelés az a tudományos tevékenység, amely a nyelvhasználatnak a nyelvi hagyományra vonatkozó mindenkor reflexivitásával foglalkozik, ennek alapján vizsgálja a nyelvi jelenségeket.

Mindebből világos, hogy a tudományos nyelvművelés számára, számunkra rendkívül fontos minél jobban körülhatárolni azt a hagyományt, amelynek alapján értékelő tevékenységünket végezzük. Közös feladatunk ez, nekünk, nyelvműveléssel foglalkozó kutatóknak és az érintett, részben említett diszciplínák művelőinek.

A továbbiakban már csak utalok arra, mely hagyományokra kell a nyelvművelőnek leginkább tekintettel lennie.

Egyrészt: mivel a nyelvművelő tudatosít, elsősorban a tudatos nyelvi hagyományokkal foglalkozik. Rendelkezésére áll ehhez először is a már említett nyelvművelői hagyomány.

A magyar nyelvművelés több évszázad folyamán keletkezett, különböző tudományos szemléleteket, tudományos paradigmákat sűrített ezáltal magába. Itt jegyzem meg, hogy a nyelvművelésnek mindeddig nem volt önálló tudományos paradigmája – ami nem jelenti azt, hogy a jövőben nem is lehet, elképzelhető, hogy a viták ezt fogják kikényszeríteni. Eddig a nyelvészek, korábban az írók közvetve vagy közvetlenül az érvényben lévő, az akkor uralkodó nyelvtudományi paradigmákat alapul véve végezték tevékenységüket, építették például a nyelvhelyesség rendszerét.

A nyelvművelő elveket, benne a helyesség kérdését egy-egy tudományos iskola, később ennek nyelvtudományi állásfoglalásai határozták meg, a nyelvművelés elméle-

tileg mindig is elkötelezett volt. Például a nyelvújítás-korabeli nyelvművelő tevékenység a humboldtista nyelvfelfogás közösségi nyelvkonceptiójára épült, vagy a Szarvas Gábor-i Nyelvőr-időszak a pozitivista és végső soron kartéziánus privátnyelv-konceptió alapján építette elveit, hirdette a nyelvhelyesség kritériumának mindenekelőttiségét.

Másrészt: a nyelvtudomány újabb eredményei is alkotják azt a hagyományt, amelyre a nyelvművelő támaszkodik, sőt hagyománya a nyelvművelésnek a teljes magyar nyelvtudomány maga, ennek eredményei: a nyelvtörténet, dialektológia, leíró grammatika, szociolingvisztika, stilisztika, szövegtan.

Végül pedig nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a hagyomány ebben az értelemben semmiképpen sem zárt rendszer, hanem nagyon is sokoldalúan nyitott, amely folyton megszólít bennünket, kérdést tesz föl, és éppen ezzel nyitottá teszi vélekedésünket.

A hagyomány a nyelvben egyrészt történetileg létrejött, kialakult energia, lehetőségek tömege, szövegek összessége, másrészt beletartoznak a szinkron nyelvhasználat legkülönbözőbb rétegei, amelyek folyton alakítják, megújítják vagy konzerválják magát a hagyományt. J. Hillis Miller, a neves amerikai irodalmár a közelmúltban így írt a hagyomány szerepéről (idézi Szegedy-Maszák Mihály is, 1999: 33): „Akik nem tanulmányozzák, arra vannak kárhóztatva, hogy megismételjék a történelmet, noha a tanulmányozás maga is az ismétlésnek egyik formája” (Miller 1998: 8). Úgy gondolom, érvényes lehet ez a megközelítés a nyelvész számára is, mind a nyelvi hagyományok, mind pedig a nyelvművelési hagyományok tanulmányozásához.

HIVATKOZÁSOK

- Békés Vera 1997: *A hiányzó paradigma*, Debrecen, Latin Betűk Könyvkiadó.
- Békési Imre 2002: Ismeretek és mítoszok, in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata (Írások Grétsy László 70. születésnapjára)*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 61–5.
- Csetri Lajos 1990: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irdalmi nyelvújítás korában*, Budapest, Akadémiai.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc et al. szerk.: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai, 2003.
- Eöry Vilma 2002: A nyelv szerepe a nemzetté válásban Csehországban és Magyarországon, in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata (Írások Grétsy László 70. születésnapjára)*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 143–8.
- Fábián Pál 1984: *Nyelvművelésünk évszázadai*, Budapest, Gondolat.
- Gadamer, Hans-Georg 1960/1984: *Igazság és módszer*, Ford.: Bonyhai Gábor, Budapest, Gondolat.
- Glatz Ferenc szerk. 2001: *Közgyűlési előadások. Millennium az Akadémián I*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2002: Megjegyzések a nyelvművelés és a nyelvi norma értelmezéséhez, in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata (Írások Grétsy László 70. születésnapjára)*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 226–2

- Kenesei István 2002: Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* **98**, 39–48.
- Kiss Jenő 1999: Hagyomány, nyelv és nyelvközösség, in *Közgyűlési előadások I.* Szerk. Glatz Ferenc. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 63–9.
- Kiss Jenő 2002: Nyelvművelés és regionális nyelvhasználat, in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata (Írások Grétsy László 70. születésnapjára)*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 292–8.
- Kontra Miklós–Saly Noémi szerk. 1998: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, Budapest, Osiris.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 2002: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*, Pozsony, Kalligram.
- Miller, J. Hillis 1998: *Reading Narrative*, Oklahoma, University of Oklahoma Press.
- Neumer Katalin 1989: Utószó, in *Ludwig Wittgenstein: A bizonyosságról*, Ford.: Neumer Katalin, Budapest, Európa.
- Neumer Katalin 1991: *Határutak – Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*, MTA Filozófiai Intézete, Budapest.
- Nyíri J. Kristóf 1983: *Ludwig Wittgenstein*, Budapest, Kossuth.
- Nyíri J. Kristóf 1994: *A hagyomány filozófiája*, Budapest, T. Twins.
- Nyíri J. Kristóf 2001: Globalizáció és lokalizáció, in *Közgyűlési előadások*. Szerk. Glatz Ferenc, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 391–8.
- Nykk. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai, 1980, 1985.
- Pusztai Ferenc 2001: A 20. század műveltségváltozásai és nyelvi változásai, in *Közgyűlési előadások I.*, Szerk. Glatz Ferenc. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 125–36.
- Sándor Klára 2001: Nyelvművelés és ideológia, in Sándor Klára szerk.: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*, Szeged, JGYF Kiadó, 153–213.
- Sándor Klára 2003: Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *A magyar nyelv kézikönyve*, Budapest, Akadémiai, 381–409.
- Sebestyén Árpád 2002: Stigmatizálom-e a menedzsereket? in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata (Írások Grétsy László 70. születésnapjára)*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Szegedy-Maszácz Mihály 1999: A Nemzeti hagyományok időszerűsége, in *Közgyűlési előadások I–II. osztály*, szerk. Glatz Ferenc (Nemzeti hagyományaink: állandóság és változás). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 31–47.
- Zimányi Árpád 2002: Nyelvi tervezés és nyelvi norma az anyanyelvi nevelésben, in V. Raisz Rózsa szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvről*, Eger, EKF Líceum Kiadó.